

University of Groningen

Το Βόρειο Νεκροταφείο στον Άγιο Βασίλειο Λακωνίας και η εξέλιξη των ταφικών εθίμων στην αρχή της Μυκηναϊκής περιόδου.

Voutsaki, Sofia; Moutafi, Ioanna; Vassilogamvrou, Adamantia; Kondyli, Dora

Published in:

Πρακτικά Συνεδρίου Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο 1

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Publication date:

2018

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voutsaki, S., Moutafi, I., Vassilogamvrou, A., & Kondyli, D. (2018). Το Βόρειο Νεκροταφείο στον Άγιο Βασίλειο Λακωνίας και η εξέλιξη των ταφικών εθίμων στην αρχή της Μυκηναϊκής περιόδου. In E. Zymi, A. Karapanagiotou, & M. Xanthoroulou (Eds.), *Πρακτικά Συνεδρίου Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο 1* (pp. 91-99). University of Peloponnese.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ (ΑΕΠΕΛ1)

Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου
Τρίπολη, 7-11 Νοεμβρίου 2012

Επιστημονική επιμέλεια:

Ελένη Ζυμή
Άννα-Βασιλική Καραπαναγιώτου
Μαρία Ξανθοπούλου

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Καλαμάτα 2018

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΡΓΟ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ (ΑΕΠΕΛ1)

Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου
Τρίπολη, 7-11 Νοεμβρίου 2012

Επιστημονική επιμέλεια:

Ελένη Ζυμή
Άννα-Βασιλική Καραπαναγιώτου
Μαρία Ξανθοπούλου

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Καλαμάτα 2018

Συντελεστές έκδοσης πρακτικών

Επιστημονική επιμέλεια:

ΕΛΕΝΗ ΖΥΜΗ

ANNA-ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ

ΜΑΡΙΑ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ

Σελιδοποίηση – ηλεκτρονική επεξεργασία:

ΜΑΡΙΑ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ

Σχεδιασμός εξώφυλλου:

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΠΠΟΣ

Εικόνα εξώφυλλου:

Πέλοπας, λεπτομέρεια από παράσταση αττικού ερυθρόμορφου αμφορέα. Περί το 410 π.Χ. Arezzo, Museo Archeologico Nazionale (πηγή: Μ. Τιβέριος, *Ελληνική Τέχνη. Αρχαία Ελληνικά Αγγεία*, Αθήνα 1996, εικ. 178, επεξεργασία: Γ. Κάππος).

ISBN 978-960-89611-6-6

2018 © Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική, καθώς και η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη, σύμφωνα με τον Νόμο 2121/1993 και τους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

Συντελεστές Διεθνούς Συνεδρίου
«Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (ΑΕΠΕΛ1)

Επιστημονική Επιτροπή

ΖΩΗ ΑΣΛΑΜΑΤΖΙΔΟΥ (Πρόεδρος)
Επίτιμη Προϊσταμένη ΥΠ.ΠΟ.Τ.

ΑΛΚΗΣΤΙΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ (Αντιπρόεδρος)
Δ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ
25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ
Επίτιμη Προϊσταμένη ΥΠ.ΠΟ.Τ.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΕΛΕΝΗ ΖΥΜΗ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ
Επιγραφικό Μουσείου

ANNA-ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ
ΛΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ
6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΝΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

† ΒΑΣΩ ΠΕΝΝΑ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Οργανωτική Επιτροπή

ANNA-ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ
(Πρόεδρος)
ΛΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ (Αντιπρόεδρος)
25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΓΡΗΓΟΡΑΚΑΚΗΣ
ΛΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

ΙΩΑΝΝΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ
Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Πελοποννησιακών
Σπουδών

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ
Επιγραφικό Μουσείου

ΝΙΚΟΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΣΣΥΒΑ
Δ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

ΜΑΡΙΑ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΑΠΤΟΠΟΥΛΟΣ
Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Πελοποννησιακών
Σπουδών

ΣΤΑΜΑΤΗΣ ΦΡΙΤΖΙΛΑΣ
ΛΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων

Συνεργασθέντες φορείς

Υ.ΠΟ.ΠΑΙ.Θ.Π.Α., Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς
Δ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
ΛΗ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
ΛΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Πελοποννησιακών Σπουδών
Επιγραφικό Μουσείο

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ	ix
----------------------	----

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	xiv
--------------	-----

ΠΡΟΛΟΓΟΙ

<i>Πρόλογος των επιμελητών</i>	3
<i>Εναρκτήρια ομιλία του Διεθνούς Συνεδρίου «Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (1ο ΑΕΠΕΛ)</i>	4

Α. ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ

<i>Ανδρέας Ι. Ντάρλας</i> <i>Η παλαιολιθική εποχή στη νότια Πελοπόννησο: είκοσι χρόνια έρευνας στη χερσόνησο της Μάνης</i>	9
<i>Παρασκευή Ελεφάντη – Ελένη Παναγοπούλου</i> <i>Λακωνίς Ι. Ένα τοπόσημο της Μέσης Παλαιολιθικής Μάνης</i>	21
<i>Μιχάλης Γκαζής</i> <i>Νέα στοιχεία για την ΠΕ κατοίκηση στο Τείχος Δυμαίων</i>	33
<i>Αιμιλία Μπάνου</i> <i>Επανάραξη αρχαιολογικής έρευνας στο μινωικό ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στο Βουνό Κυθήρων: 2011-2012</i>	47
<i>Κωνσταντίνος Νικολέντζος – Σωτήρης Λαμπρόπουλος</i> <i>Ο ποταμός Αλφειός σαν μεθοριακή γραμμή και χώρος κατοίκησης κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού</i>	59
<i>Ανδρομάχη Βασιλοπούλου – Στέφανος Κεραμίδας – Σοφία Σπυροπούλου</i> <i>Επ-ανασκάπτοντας έναν πρώιμο θολωτό τάφο στην Καζάρμα Αργολίδας</i>	79
<i>Σοφία Βουτσάκη – Ιωάννα Μουτάφη – Αδαμαντία Βασιλογάμβρου – Δώρα Κονδύλη</i> <i>Το Βόρειο Νεκροταφείο στον Άγιο Βασίλειο Λακωνίας και η εξέλιξη των ταφικών εθίμων στην αρχή της μυκηναϊκής περιόδου</i>	91
<i>Ζαχαρούλα Λεβεντούρη – Σταυρούλα Γιαννούλη</i> <i>Χελιδόνι Π.Ε. Ηλείας. Μια νέα συστάδα μυκηναϊκών τάφων στη θέση Διαμαντάκου-Μαργαζή</i>	101
<i>Κωνσταντίνα Ακτύπη</i> <i>Η τοπογραφία της περιοχής της Χαλανδρίτσας Αχαΐας και το μυκηναϊκό νεκροταφείο του Αγίου Βασιλείου</i>	111
<i>Χριστοφίλης Μαγγίδης</i> <i>Κάτω Πόλη Μυκηνών 2003-2012: Τα υστερομυκηναϊκά ευρήματα</i>	127
<i>Δημήτρης Χατζηαγγέλου</i> <i>Το σπήλαιο της Κλένιας: κατοίκηση και λατρευτικότητα</i>	137

Λεωνίδας Σουχλέρης
Λίθινα εργαλεία και αντικείμενα μικροτεχνίας από τον πρωτοελλαδικό οικισμό στον λόφο Κλαράκι στο οροπέδιο της Ασέας Αρκαδίας. Η διακίνηση του οψιανού στην ΝΑ Πελοπόννησο 145

Λεωνίδας Σουχλέρης – Γαρυφαλλιά Σμέρου
Κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού από τον πρωτοελλαδικό οικισμό στη θέση Κλαράκι στην περιοχή της Ασέας Αρκαδίας 153

Σταμάτης Φριτζίλας – Θεώνη Χριστοφίλου – Αθανάσιος Βρεττός
Προϊστορική κεραμική και λίθινα τέχνηρα από την ανατολική Αρκαδία 163

Σωκράτης Σ. Κουρσούμης – Μερκούριος Γεωργιάδης
Μια πρωτοελλαδική εγκατάσταση στη θέση «Κουτουμάτσα» της Αρχαίας Κορίνθου 171

B. ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Σταμάτης Α. Φριτζίλας
Η Ακρόπολη του Αρκαδικού Ορχομενού το 2012 183

Σταμάτης Α. Φριτζίλας
Ανασκαφή πόλης αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στα Περιβόλια Μεγαλόπολης (2008-2011) 191

Άννα Βασιλική Καραπαναγιώτου – Ιφιγένεια Λεβέντη
Τα πήλινα ειδώλια από το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης Καρποφόρων στον Άγιο Σώστη Τεγέας 199

Γεώργιος Μοστράτος
Οι αετωματικές συνθέσεις και τα ακρωτήρια του ναού της Αθηνάς Αλέας στην Τεγέα. Εικονογραφία, ερμηνεία και αποκατάσταση 207

Σωτήρης Γ. Ραπτόπουλος – Ιωάννα Ευσταθίου
Η έννοια της «ανάπτυξης» και της διαχείρισης των αρχαιολογικών χώρων στους τοπικούς φορείς της Αρκαδίας κατά τη δεκαετία του 1950, όπως προκύπτουν από το παλαιό αρχείο της Νομαρχίας Αρκαδίας 217

Ζωή Ασλαματζίδου-Κωστούρου
Γεωμετρικό νεκροταφείο στην Κόρινθο 229

Φωτεινή Α. Μπαλλά
Εισηγμένη κεραμική σε ταφικά σύνολα της Σικυώνας (τέλη 7ου αι. – 300 π.Χ.) 237

Γιάννης Λώλος
Η αρχαιολογική έρευνα των τελευταίων ετών στο πλάτωμα της Σικυώνας 249

Κατερίνα Τσάκα
Ανασκαφή νεκροταφείου ρωμαϊκής και πρωτοβυζαντινής περιόδου βόρεια της Αρχαίας Κορίνθου (1ος-6ος αιώνας μ.Χ.) 259

Ελένη Σαρρή
Πρόσφατα ευρήματα των αρχαϊκών χρόνων από το Άργος 271

Γεωργία Ήβου
Ταφικά σύνολα ιστορικών χρόνων στον βόρειο και βορειοανατολικό τομέα της πόλης του Άργους 285

Γιάννης Καρατζίκος
Η νεκρόπολη της Ερμιόνης. Ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί χρόνοι 299

Παναγιώτα Αναστασιάδου – Αφροδίτη Παχύγιαννη
Το αναστηλωτικό πρόγραμμα αποκατάστασης της δωρικής κιονοστοιχίας στη Θόλο της Επιδαύρου. Μελέτη – Εφαρμογή 309

Βασίλειος Λαμπρινουδάκης – Ευάγγελος Καζολιάς – Παναγιώτα Αναστασιάδου
Επανεξέταση του «Κτιρίου Ε» και του «Βωμού του Απόλλωνος» στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου 319

Αδαμαντία Βασιλογάμβρου – Μαρία Τσούλη – Αφροδίτη Μαλτέζου <i>Η πόλη της Σπάρτης μέσα από τις πρόσφατες αρχαιολογικές ανασκαφές</i>	329
Μαρία Τσούλη <i>Το έργο της Ε' Ε.Π.Κ.Α. στη Λακωνική Μάνη, 2006-2009. Τα πορίσματα των ερευνών</i>	353
Μαρία Τσούλη <i>Ανασκαφική έρευνα στον οικισμό των Ταιναρίων. Συμβολή στη μελέτη της οικιστικής αρχιτεκτονικής και της τεχνικής κατασκευής ψηφιδωτών δαπέδων στη Λακωνία κατά την ελληνιστική περίοδο</i>	377
Δημήτριος Βλαχάκος <i>Νέα στοιχεία για το ελληνιστικό τείχος της Σπάρτης</i>	397
Αφροδίτη Μαλτέζου <i>Αγροτικές εγκαταστάσεις στη Λακωνική</i>	407
Αθανάσιος Θέμος – Ελένη Ζαββού – Mieke Prent – Stuart MacVeagh Thorne <i>Η ακρόπολη του Σελινούντα (Λακωνία)</i>	421
Ελένη Ζαββού – Αθανάσιος Θέμος – Χρύσανθος Κανελλόπουλος <i>Παρατηρήσεις στην αρχαία πόλη του Γυθείου μέσα από τα ανασκαφικά ευρήματα των ετών 1994-2006</i>	425
Γιώργος Δουλφής <i>Κιονόκρανα με φύλλα άκανθας και φύλλα υδροχαρή από τη Λακωνία. Μία μαρτυρία ακμής και πολιτιστικής συνέχειας</i>	435
Γρηγόρης Βαφειάδης <i>Χάλκινο tintinnabulum από την Αρχαία Σπάρτη</i>	453
Άρης Τσαρσάβopoulos – Γκέλη Φράγκου – Ευάγγελος Κρουστάλης <i>«Παλιόκαστρο» Κυθήρων. Ένας λακωνικός οικισμός σε ένα λακωνικό νησί</i>	457
Δημήτρης Σ. Σούρλας <i>«Τὰ δὲ Κύθηρα νήσος ἐστίν, ἐπίκειται δὲ τῇ Λακωνικῇ κατὰ Μαλέαν». Τα γλυπτά των Κυθήρων και η μαρτυρία τους για την ιστορία και τις σχέσεις του νησιού</i>	467
Kyriakos Psaroudakis <i>Fire sacrifices and enagismoi at the Sanctuary of the Hero in Ancient Messene</i>	483
Παναγιώτα Τσιλογιάννη <i>Αμφορείς από την αρχαία Μεσσήνη: η τοπική παραγωγή</i>	491
Μαγδαληνή Βασιλειάδου <i>Οστέινα και ελεφαντοστέινα αντικείμενα από την Αρχαία Μεσσήνη. Μια πρώτη παρουσίαση</i>	501
Έλενα Κ. Παρτίδα <i>Μετασεισμική αρχιτεκτονική Ολυμπίας. Ο αντίκτυπος των φυσικών φαινομένων στη νοοτροπία των αρχιτεκτόνων κατά τον 4ο αι. π.Χ.</i>	511
Χρήστος Ματζάνας <i>Κατάλοιπα ιερού των πρώιμων ιστορικών χρόνων στον Άγιο Ανδρέα (Φειά) Κατακόλου Ηλείας</i>	515
Μιχάλης Πετρόπουλος <i>Ρωμαϊκές μαρμαρίνες κίστες από σωστικές ανασκαφές της Πάτρας</i>	531
Αθανάσιος Ριζάκης – Κωνσταντίνος Παπαγιαννόπουλος – Ελένη Σιμώνη <i>Συμβολή στη μελέτη των ρωμαϊκών κτηματολογίων στη Δυμαία χώρα με τη χρήση Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών</i>	561
Άρτεμις Μανιάκη <i>Ρωμαϊκό νεκροταφείο στα Βραχναίικα δυτικής Αχαΐας</i>	571
Christa Schauer <i>Γεωμετρική κεραμική από τους Λουσούς. Νέα στοιχεία για την πρώιμη ιστορία της πόλης</i>	585

Αγγελική Λαμπάκη <i>Θεατρικά οικοδομήματα κλασικών και ελληνιστικών χρόνων στην Πελοπόννησο</i>	595
Κατερίνα Τζαβελοπούλου <i>Τελετουργική πρακτική προς τιμήν των ηρώων στην Πελοπόννησο</i>	607
Έλενα Κόρκα – Joseph L. Raif <i>Ανασκαφική έρευνα στη θέση Ράχη Κουτσογκίλλα Κεγχρεών Κορινθίας</i>	617
Έλενα Κόρκα – Αναγνώστης Αγελαράκης <i>Νέα στοιχεία περί της πώρινης γραπτής σαρκοφάγου Φανερωμένης Χιλιομοδίου</i>	627
Γκιώνη Μαρία <i>Η εξερεύνηση μιας οικίας των κλασικών χρόνων στην Κυρά Βρύση Ισθμίας</i>	635
Θεοτόκης Θεοδούλου <i>Ποντισμένα κτηριακά κατάλοιπα στη Δάρδιζα Ερμιόνης</i>	649
Σταματούλα Μακρυπόδη <i>Σφραγίσματα σε πηλό από την Πελοπόννησο. Διαχρονική και διατοπική εξέταση (από τους γεωμετρικούς έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους)</i>	655
Άννα Αλεξανδροπούλου <i>Παρατηρήσεις σε γνωστά ειδώλια και σε έναν άγνωστο ναΐσκο από την Πελοπόννησο</i>	663

Γ. ΒΥΖΑΝΤΙΟ – ΜΕΣΑΙΩΝΑΣ – ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Νικόλαος Σιώμκος <i>Η αναδιαμόρφωση ενός υστεροβυζαντινού ναού κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Οι τοιχογραφίες της μονής του Αγίου Νικολάου στο Βαλτεσινίκο Αρκαδίας</i>	677
Susanne Metaxas <i>Νέα αρχαιολογικά στοιχεία για την οικιστική δραστηριότητα στο Παλλάντιον στην πρωτοβυζαντινή εποχή</i>	689
Ευαγγελία Π. Ελευθερίου – Νεκτάριος Ι. Σκάγκος <i>Σωστική ανασκαφή στη θέση Εκκλησιές Βουτιάνων Λακωνίας</i>	701
Μιχάλης Κάππας <i>Μεταμόρφωση Σκάρμηγκα και Άγιος Νικόλαος Αίπειας. Ανασκαφική διερεύνηση και εργασίες αποκατάστασης σε δύο βυζαντινά μνημεία της Μεσσηνίας</i>	709
Νικόλαος Ζίας – Μαρία-Χρυσούλα Στάικου – Κωνσταντίνος Πάντος – Κωνσταντίνα-Παρασκευή Δουβόγιαννη <i>Νικόκαστρο Πύλου. Αποκατάσταση Ι. Ναού Μεταμόρφωσης Σωτήρος</i>	727
Ιωάννα Αγγελοπούλου – Σοφία Κίγκα – Ελένη Ταβουκτσιή <i>Μελέτη στερέωσης-αποκατάστασης του ΝΑ επιθαλάσσιου πύργου του Κάστρου Μεθώνης</i>	737
Αναστασία Κουμούση <i>Μεσαιωνικό Υδραγωγείο Πάτρας. Η αποκάλυψη ενός άγνωστου δημοσίου έργου και η μεταφορά του</i>	747
Αναστασία Λερίου – Ελένη Γ. Μανωλέσσου <i>Βασιλική Κρανείου Αρχαίας Κορίνθου: επανεξέταση δεδομένων του χώρου και του μνημείου</i>	761
Αμαλία Ανδρουλιδάκη – Ευαγγελία Π. Ελευθερίου – Αντωνία Μαρδά-Στυψιανού – Αναστασία Τσακμάκη <i>Η πρόσφατη έρευνα στο κάστρο Γερακίου. Τα κοσμικά κτίσματα του οικισμού</i>	771
Ιωάννα Καράνη <i>Νεότερα στοιχεία για την Ιερά Μονή Μαρδακίου</i>	781
Ελένη Γεωργούλη <i>Οθωμανική αρχιτεκτονική στο Κάστρο Ακροκορίνθου. Αποκατάσταση και επανάχρηση Τεμένους Α΄</i>	791

Αναστασία Λερίου – Νικήτας Πάσσαρης <i>Ο Δημήτριος Ι. Πάλλας και η αρχαιολογία της παλαιοχριστιανικής Πελοποννήσου από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 μέχρι σήμερα</i>	801
Έλλη Τζαβέλλα <i>Βυζαντινή κεραμική από την Αρχαία Κόρινθο και οι μαρτυρίες της για την οικιστική μορφή της πόλης</i>	811
Alexandra Konstantinidou <i>Medieval pottery from two Messenian churches: the Transfiguration at Metamorfosi (Skarmingas) and Saint Nicholas in Aipeia</i>	825
Νικόλαος Βασιλάκης <i>Πήλινες καπνοσύριγγες και λουλάδες ναργιλέ από το Κάστρο Πάτρας</i>	835
Δ. ΕΙΔΙΚΟ ΘΕΜΑ: ΥΔΑΤΙΝΟΙ ΠΟΡΟΙ	
Αθανάσιος Θέμος – Νικολέττα Κουλογεωργίου <i>Νέα τμήματα υδραγωγείου της Σπάρτης</i>	855
Αθανάσιος Θέμος– Αλέξανδρος Στρατής <i>Το υδραγωγείο του Γυθείου. Νέες επισημάνσεις και παρατηρήσεις</i>	861
Σταύρος Δ. Γιαννόπουλος <i>«Γή και ὕδωρ» ως αιτία δικαστικής διένεξης μεταξύ πόλεων των Ελευθερολακώνων</i>	869
Γιάννης Χαιρετάκης <i>«Τὸ ὕδωρ ἐτέρωσε τρέψας». Η εκτροπή ενός ρέματος στα Μέγαρα</i>	879
Μηλιά Γιαννακούλη <i>Υστερορωμαϊκός αγωγός από τα έργα αποχέτευσης στο Άργος</i>	889
Ευαγγελία Μαλαπάνη <i>Ρωμαϊκά βαλανεία στο Πεταλίδι Μεσσηνίας</i>	897
Ολυμπία Βικάτου <i>Το ρωμαϊκό λουτρό της Σκαφιδιάς</i>	905
Yannis Lolos – Cees Passchier – Gül Sürmelihindi <i>Carbonate deposits in Roman aqueducts as a data source: examples from Corinthia and Argolis</i>	915
Άννα Σφήκα <i>Αρχαιολογικές μαρτυρίες της διαχείρισης των υδάτων στην περιοχή της Αρχαίας Κορίνθου</i>	923
Ανδριάνα Κώτση – Παρασκευή Αρμένη <i>Σωστική ανασκαφή λουτρικής εγκατάστασης στη θέση Μουχτέικο Καραβά Λακωνίας</i>	937
Γιώργος Β. Νικολάου <i>Αίτημα των κατοίκων των χωριών Μπερζοβά και Αγιωργίτικα Αρκαδίας προς την οθωνική κυβέρνηση για την αποστράγγιση των λιμναζόντων στην πεδιάδα της περιοχής υδάτων (1833-1835)</i>	947

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

Αγελαράκης Αναγνώστης
Professor of Anthropology
Adelphi University
agelarakis@adelphi.edu

Αγγελοπούλου Ιωάννα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
ioanna@castello.gr

Ακτύπη Κωνσταντίνα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
kaktipi@culture.gr, konst.aktypi@gmail.com

Αλεξανδροπούλου Άννα
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων
anna.alexandropoulou@hol.gr

Αναστασιάδου Παναγιώτα
Αρχιτέκτων-Μηχανικός
Επιτροπή Συντήρησης Μνημείων Επιδαύρου
anast_you@yahoo.com

Ανδρουλιδάκη Αμαλία
Αρχιτέκτων-Μηχανικός
Διεύθυνση Προστασίας και Αναστήλωσης
Νεωτέρων και Σύγχρονων Μνημείων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
aandroulidaki@culture.gr

Αρμένη Παρασκευή
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
timandra13@hotmail.com

Ασλαματζίδου-Κωστούρου Ζωή
Αρχαιολόγος, Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων
nikos_zoe_k@hotmail.com

Βασιλάκης Νικόλαος
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
nikosvasilakis91@gmail.com

Βασιλειάδου Μαγδαληνή
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής
magdavasi@yahoo.gr

Βασιλογάμβρου Αδαμαντία
Δρ. Αρχαιολόγος, Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων
adapanvas@gmail.com

Βασιλοπούλου Ανδρομάχη
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
avasilopoulou@culture.gr

Βαφειάδης Γρηγόρης
Αρχαιολόγος
Διεύθυνση Τεκμηρίωσης και Προστασίας
Πολιτιστικών Αγαθών, ΥΠ.ΠΟ.Α.
gvafeiadis@culture.gr

Βικάτου Ολυμπία
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας
και Λευκάδος
olvikatou@yahoo.gr

Βλαχάκος Δημήτριος
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
Dvlachakos@hotmail.com

Βουτσάκη Σοφία
Professor of Greek Archaeology
University of Groningen
s.voutsaki@rug.nl

Βρεττός Αθανάσιος
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής
jahlive1985@hotmail.com

Γεωργιάδης Μερκούριος
Δρ. Αρχαιολόγος
Honorary Research Fellow
University of Nottingham
merkourisgeorgiadis@hotmail.com

Γεωργούλη Ελένη
Αρχιτέκτων-Μηχανικός
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
lneg77@gmail.com

Γιαννακούλη Μηλιά
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
milgiannakouli@gmail.com

Γιαννόπουλος Σταύρος
Δρ. Αρχαίας Ιστορίας
Ειδικός Γραμματέας Εταιρείας Λακωνικών Σπουδών
gianno75@hotmail.com

Γιαννούλη Σταυρούλα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλίας
efahle@culture.gr

Γκαζής Μιχάλης
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
mgkazis@culture.gr

Γκιώνη Μαρία
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
maria_gkioni@yahoo.gr

Δουβόγιαννη Κωνσταντίνα-Παρασκευή
Πολιτικός Μηχανικός, MSc
cv98188@yahoo.gr

Δουλφής Γεώργιος
Αρχαιολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
gdoulfis@yahoo.gr

Ελευθερίου Ευαγγελία
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
evaelef@yahoo.com

Ελεφάντη Παρασκευή
Δρ. Αρχαιολόγος
The Malcolm H. Wiener Laboratory for
Archaeological Science, A.S.C.S.A.
paraskevielefanti@gmail.com

Ευσταθίου Ιωάννα
Αρχαιολόγος-Σπηλαιολόγος
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
gianna_efstathiou@yahoo.gr

Ζαββού Ελένη
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
Επιγραφικό Μουσείο
ezavvou@culture.gr

Ζίας Νικόλαος
Ομότιμος Καθηγητής
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ήβου Γεωργία
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
g_inou@yahoo.gr

Θέμος Αθανάσιος
Δρ. Αρχαιολόγος
Επιγραφικό Μουσείο
ezavvou@culture.gr

Θεοδούλου Θεοτόκης
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων
t_theotokis@hotmail.com

Καζολιάς Ευάγγελος
Πολιτικός Μηχανικός
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
vkazolias@gmail.com

Κανελλόπουλος Χρυσάνθος
Επίκουρος Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
chrys_kane@arch.uoa.gr

Κάππας Μιχάλης
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
mgkappa@yahoo.gr

Καράνη Ιωάννα
Αρχιτέκτων-Μηχανικός
Διεύθυνση Αναστύλωσης Βυζαντινών και
Μεταβυζαντινών Μνημείων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
ikarani@tee.gr

Καραπαναγιώτου Άννα Βασιλική
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
akarapanagiotou@culture.gr
akarapanagiotou@gmail.com

Καρατζίκος Ιωάννης
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
ikaratzikos@yahoo.gr

Κεραμίδας Στέφανος
Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων
efakyk@culture.gr

Κίγκα Σοφία
Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων
sofiakiga2005@hotmail.com

Κονδύλη Δώρα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
dorakondyli@yahoo.gr

Κόρκα Έλενα
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη
Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και
Πολιτιστικής Κληρονομιάς, ΥΠ.ΠΟ.Α.
ekorka@culture.gr

Κουλογεωργίου Νίκη
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
nikiklg6@yahoo.gr

Κουμούση Αναστασία
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
anitakoumousi@yahoo.gr

Κουρσούμης Σωκράτης
 Αρχαιολόγος, Υποψήφιος διδάκτωρ
 Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών
 Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
 skoursoumis@yahoo.gr

Κρουστάλης Ευάγγελος
 Αρχαιολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ
 Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
 e_kroustalis@yahoo.gr

Κώτση Ανδριάννα
 Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
 andekot@yahoo.gr

Λαμπάκη Αγγελική
 Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
 agelika_l@yahoo.co.uk

Λαμπρινουδάκης Βασίλειος
 Ομότιμος Καθηγητής
 Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
 labrin@otenet.gr

Λαμπρόπουλος Σωτήρης
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Διεύθυνση Τεκμηρίωσης και Προστασίας
 Πολιτιστικών Αγαθών, ΥΠ.ΠΟ.Α.
 sotiris.lambropoulos@gmail.com

Λεβέντη Ιφιγένεια
 Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Κλασικής
 Αρχαιολογίας
 Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
 levnic@hol.gr

Λεβεντούρη Ζαχαρούλα
 Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλίας
 zleventouri@culture.gr

Λερίου Αναστασία
 Δρ. Αρχαιολόγος-Μουσειολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
 nleriou@yahoo.gr

Λώλος Γιάννης
 Αναπληρωτής Καθηγητής Προϊστορικής
 Αρχαιολογίας
 Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
 ylolos@otenet.gr

Μαγγίδης Χριστοφίλης
 Καθηγητής Κλασικών Σπουδών
 Dickinson College
 maggidic@dickinson.edu

Μακρυπόδη Σταματούλα
 Αρχαιολόγος
 Νομισματικό Μουσείο
 stmakrypodi@yahoo.gr

Μαλαπάνη Ευαγγελία
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
 emalapani@gmail.com

Μαλτέζου Αφροδίτη
 Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
 afrmaltezou@gmail.com

Μανιάκη Άρτεμις
 Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας
 artemismaniaki@yahoo.gr

Μανωλέσσου Ελένη
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού
 Αρχείου Μνημείων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
 manoleso@otenet.gr

Μαρδά-Στυψιανού Αντωνία
 Αρχιτέκτων-Μηχανικός, MSc
 taniamarda@yahoo.com

Ματζάνας Χρήστος
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Εφορεία Αρχαιοτήτων Ηλίας
 chmatzanas@culture.gr

Μοστράτος Γεώργιος
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Διεύθυνση Διαχείρισης Εθνικού
 Αρχείου Μνημείων ΥΠ.ΠΟ.Α.
 georgios_mostratos@yahoo.co.uk

Μουτάφη Ιωάννα
 Δρ. Αρχαιολόγος
 University of Cambridge
 imoutafi@yahoo.gr

Μπαλλά Φωτεινή
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Σπουδαστήριο Αρχαιολογίας και Ιστορίας Τέχνης
 Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
 fbala@uoa.gr

Μπάνου Αιμιλία
 Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Προϊστορικής
 Αρχαιολογίας
 Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
 eban@otenet.gr

Νικολάου Γεώργιος
 Αναπληρωτής Καθηγητής Νεότερης
 Ελληνικής Ιστορίας
 Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
 g_v_nikolaou@hotmail.com

Νικολέντζος Κωνσταντίνος
 Δρ. Αρχαιολόγος
 Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο
 knikolentzos@culture.gr

Ντάρλας Ανδρέας
Δρ. Αρχαιολόγος, Προϊστάμενος
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
adarlas@culture.gr

Παναγοπούλου Ελένη
Αρχαιολόγος, Αναπληρώτρια Προϊσταμένη
Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας
elenipanaagoroulou@yahoo.com

Πάντος Κωνσταντίνος
Αρχιτέκτων-Μηχανικός
Επιτροπή Κάστρων Πυλίας
konstantinos.pantos@gmail.com

Παπαγιαννόπουλος Κωνσταντίνος
Αρχαιολόγος-Εκπαιδευτικός
Ινστιτούτο Τοπικής Ιστορίας, Καμενίτσα Αχαΐας
insti.gr@gmail.com

Παρτίδα Έλενα
Δρ. Αρχαιολόγος
Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών
amazonp207@gmail.com

Πάσσαρης Νικήτας
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Αττικής
nikitas.passaris@hotmail.com

Παχύγιαννη Αφροδίτη
Πολιτικός Μηχανικός
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
efaarg@culture.gr

Πετρόπουλος Μιχάλης
Δρ. Αρχαιολόγος
Επίτιμος Έφορος Αρχαιοτήτων
petropoulosm@gmail.com

Ραπτόπουλος Σωτήριος
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Γρεβενών
sgrapto@yahoo.com

Ριζάκης Αθανάσιος
Ομότιμος Διευθυντής Ερευνών
Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
arizakis@yahoo.com

Σαρρή Ελένη
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αργολίδας
el.sarri@yahoo.gr

Σιμώνη Ελένη
Δρ. Αρχαιολόγος
Πανεπιστήμιο Πατρών
hsimoni@upatras.gr

Σιώμκος Νικόλαος
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους
siomkosnikos@yahoo.gr

Σκάγκος Νεκτάριος
Αρχαιολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
nekskag@yahoo.gr

Σμέρου Γαρυφαλία
Αρχαιολόγος, υποψήφια διδάκτωρ
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
garifalia.smerou@gmail.com

Σούρλας Δημήτρης
Αρχαιολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Αθηνών
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
d.sourlas@nootropia.gr

Σουχλέρης Λεωνίδας
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
lsoukleris@gmail.com

Σπυροπούλου Σοφία
Αρχαιολόγος
Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
sspiropoulou@culture.gr

Στάικου Μαρία-Χρυσούλα
Αρχαιολόγος
marisa_stk@yahoo.com

Στρατής Αλέξανδρος
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πειραιώς και Νήσων
alstratis@yahoo.gr

Σφήκα Άννα
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
annasfika@gmail.com

Ταβουκτσή Ελένη
Πολιτικός Μηχανικός, MSc
elenitavouktsi@yahoo.gr

Τζαβέλλα Έλλη
Δρ. Αρχαιολόγος
Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου
ellitzav@gmail.com

Τζαβελοπούλου Κατερίνα
Δρ. Αρχαιολόγος
katerinatav@hotmail.com

Τσάκα Κατερίνα
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κορινθίας
ktsaka@gmail.com

Τσακμάκη Αναστασία
Αρχαιολόγος, ΜΔΕ
tasatsakmaki@yahoo.gr

Τσαραβόπουλος Άρης
Αρχαιολόγος
aristsaravopoulos@hotmail.com

Τσιλογιάννη Παναγιώτα
Δρ. Αρχαιολόγος
ptsilogianni@gmail.com

Τσούλη Μαρία
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας
mariatsouli@yahoo.gr

Φράγκου Γκέλυ
Αρχαιολόγος
gelyfragoy11@hotmail.com

Φριτζίλας Σταμάτης
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
sfritzilas@gmail.com

Χαιρετάκης Γιάννης
Αρχαιολόγος, υποψήφιος διδάκτωρ
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
yannischairetakis@gmail.com

Χατζηαγγέλου Δημήτρης
Αρχαιολόγος
Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
hatziangelu@yahoo.com

Χριστοφίλου Θεώνη
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
theoni.christophilou@gmail.com

Konstantinidou Alexandra
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
alexandra.archeo@gmail.com

Metaxas Susanne
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
susanne.metaxas@yahoo.com

Passchier Cees
Professor
Johannes Gutenberg-Universität Mainz
cpasschi@uni-mainz.de

Prent Mieke
Δρ. Αρχαιολόγος
Vrije Universiteit Amsterdam
a.prent@vu.nl

Psaroudakis Kyriakos
Δρ. Αρχαιολόγος
Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, ΥΠ.ΠΟ.Α.
kyrpsar@gmail.com

Rife Joseph L.
Associate Professor
Vanderbilt University
joseph.rife@vanderbilt.edu

Schauer Christa
Δρ. Αρχαιολόγος
Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών
christa.schauer@oeai.at

Thorne Stuart
Αρχαιολόγος
Ολλανδικό Ινστιτούτο Αθηνών
stuartthorne@cybercom.net

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
AAA	<i>Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών</i>
ABME	<i>Αρχαίον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος</i>
<i>ActaPraehistA</i>	<i>Acta praehistorica et archaeologica</i>
AΔ	<i>Αρχαιολογικόν Δελτίον</i>
AE	<i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i>
<i>Agora</i>	<i>The Athenian Agora: Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AKB	<i>Archäologisches Korrespondenzblatt</i>
<i>AntDenk</i>	<i>Antike Denkmäler</i>
<i>AntJ</i>	<i>The Antiquaries Journal</i>
AR	<i>Archaeological Reports (Supplement to JHS)</i>
ASAA	<i>Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente</i>
AW	<i>Antike Welt: Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte</i>
AZ	<i>Archäologische Zeitung</i>
BABesch	<i>Bulletin Antieke Beschaving</i>
BAR	<i>British Archaeological Reports</i>
BÉFAR	<i>Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome</i>
BCH	<i>Bulletin de correspondance hellénique</i>
BICS	<i>Bulletin of the Institute of Classical Studies</i>
BSA	<i>Annual of the British School at Athens</i>
BF	<i>Byzantinische Forschungen</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
CArchJ	<i>Cambridge Archaeological Journal</i>
CÉFR	<i>Collection de l'École française de Rome</i>
<i>Corinth</i>	<i>Corinth: Results of Excavations Conducted by the American School of Classical Studies at Athens</i>
CPh	<i>Classical Philology</i>
CR	<i>Classical Review</i>
CMGA	<i>Conservation and Management of Archaeological Sites</i>
CMS	<i>Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel</i>
CQ	<i>Classical Quarterly</i>
CRAI	<i>Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (Paris)</i>
CSCA	<i>California Studies in Classical Antiquity</i>
CVA	<i>Corpus Vasorum Antiquorum</i>
DHA	<i>Dialogues d'histoire ancienne</i>
ΔΙΕΕ	<i>Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας</i>
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
ΔΧΑΕ	<i>Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
EEBM	<i>Επετηρίς Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών</i>
ΕΕΒΣ	<i>Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών</i>
EMC	<i>Échos du monde classique: Classical Views</i>
ÉPRO	<i>Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain</i>
Έργον	<i>Τὸ Ἔργον τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Εταιρείας</i>
HThR	<i>Harvard Theological Review</i>
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i>
IJHA	<i>International Journal of Historical Archaeology</i>
INJ	<i>The Israel Numismatic Journal</i>
JAS	<i>Journal of Archaeological Science</i>
JdI	<i>Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
JFA	<i>Journal of Field Archaeology</i>
JHS	<i>Journal of Hellenic Studies</i>

JIAN	<i>Journal international d'archéologie numismatique</i>
JMA	<i>Journal of Mediterranean Archaeology</i>
JÖAI	<i>Wissenschaftlicher Jahresbericht des Österreichischen Archäologischen Instituts</i>
JÖB	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i>
JRA	<i>Journal of Roman Archaeology</i>
JRGZM	<i>Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz</i>
LIMC	<i>Lexikon Iconographicum Mythologiae Classicae</i>
MBHA	<i>Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte</i>
MDAI(A)	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung</i>
MDAI(I)	<i>Istanbuler Mitteilungen / Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Istanbul: Beiheft</i>
MDAI(R)	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung: Ergänzungsheft</i>
MMAI	<i>Monuments et mémoires publiés par l'Académie des inscriptions et belles-lettres, Fondation Eugène Piot</i>
MÉFRA	<i>Mélanges de l'École française de Rome, Antiquité</i>
MonAnt	<i>Monumenti antichi</i>
ÖJh	<i>Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts in Wien</i>
OpAth	<i>Opuscula Atheniensia</i>
OpRom	<i>Opuscula Romana</i>
Opuscula	<i>Opuscula. Annual of the Swedish Institutes in Athens and Rome</i>
ΠΑΕ	<i>Πρακτικά τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας</i>
PoDIA	<i>Proceedings of the Danish Institute at Athens</i>
QDAP	<i>Quarterly of the Department of Antiquities of Palestine</i>
RA	<i>Revue archéologique</i>
RAC	<i>Rivista di Archeologia Cristiana</i>
RdA	<i>Rivista di Archeologia</i>
RDAC	<i>Report of the Department of Antiquities Cyprus</i>
RE	<i>Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i>
REB	<i>Revue des études byzantines</i>
REG	<i>Revue des études grecques</i>
RESEE	<i>Revue des études sud-est européennes</i>
RN	<i>Revue numismatique</i>
RPC	<i>Roman Provincial Coinage</i>
SEG	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>
SGDI	<i>Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften</i>
TAPhA	<i>Transactions of the American Philological Association</i>
ThesCRA	<i>Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum</i>
TM	<i>Travaux et Mémoires</i>

ΠΡΟΛΟΓΟΙ

Πρόλογος των επιμελητών

Το Διεθνές Συνέδριο «Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (ΑΕΠΕΛ1), που διοργάνωσαν από κοινού το Υπουργείο Πολιτισμού (Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Δ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ΛΗ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, ΛΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, 25η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Πελοποννησιακών Σπουδών, Επιγραφικό Μουσείο) και το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου (Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών – Τμήμα Ι.Α.Δ.Π.Α.), πραγματοποιήθηκε με επιτυχία στην Τρίπολη στις 7-11 Νοεμβρίου 2012. Έλληνες και ξένοι συνάδελφοι συμμετείχαν με περισσότερες από 150 προφορικές και αναρτημένες ανακοινώσεις, προσφέροντας ένα πανόραμα της σύγχρονης αρχαιολογικής έρευνας στην Πελοπόννησο και τα Κύθηρα.

Πρόθεση όλων ήταν ο θεσμός αυτός να εδραιωθεί, με συνέδρια που θα επαναλαμβάνονται σε τακτική βάση και με ευρεία αναγνώριση από το επιστημονικό κοινό. Ήδη πραγματοποιήθηκε η Β' Επιστημονική Συνάντηση «Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (ΑΕΠΕΛ2), την οποία διοργάνωσε το Τμήμα Ι.Α.Δ.Π.Α. του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου στην Καλαμάτα (1-4 Νοεμβρίου 2017). Η παρούσα έκδοση, την οποία συντόνισαν η Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας (ΕΦ.Α.ΑΡΚ.) και το Τμήμα Ι.Α.Δ.Π.Α. του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, εγκαινιάζει τη σειρά των Πρακτικών των συνεδρίων αυτών.

Στην έκδοση του παρόντος τόμου ακολουθήθηκε η σειρά του προγράμματος του συνεδρίου, με χρονολογική διαίρεση σε περιόδους (Προϊστορικό Τμήμα, Κλασικό – Ρωμαϊκό Τμήμα, Βυζαντινό – Μεσαιωνικό – Νεότερο Τμήμα), γεωγραφική διαίρεση σε νομούς (Αρκαδία, Αργολίδα, Λακωνία, Μεσσηνία, Ηλία, Κορινθία) και, τέλος, το ειδικό θέμα του συνεδρίου με τίτλο «Υδάτινοι Πόροι». Ευχαριστούμε τους συγγραφείς για την έγκαιρη αποστολή των κειμένων και την κατανόησή τους για την καθυστέρηση στην ολοκλήρωση της έκδοσης. Ευχαριστούμε, επίσης, την κα Σοφία Ανδρικοπούλου, που ανέλαβε τη γραμματειακή υποστήριξη για λογαριασμό της ΕΦ.Α.ΑΡΚ., τις κ.κ. Βασιλική Καραγιάννη, Δήμητρα Οικονόμου, Ευτέρπη Ράλλη και Μαρία Σοφικίτου, που εργάστηκαν στη μορφοποίηση των κειμένων, και τον κ. Γιώργο Κάππο, που επιμελήθηκε το εξώφυλλο του τόμου.

Η παρούσα έκδοση έρχεται να επιβεβαιώσει την πεποίθησή μας ότι το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο αποτελεί θεσμό ζωντανό και αναπόσπαστο μέρος του διαλόγου για την αρχαιολογική έρευνα στην Πελοπόννησο. Ευχόμαστε οι συναντήσεις του Αρχαιολογικού Έργου στην Πελοπόννησο και οι αντίστοιχες εκδόσεις να συνεχίσουν να προσελκύουν τη συμμετοχή των επιστημόνων που δραστηριοποιούνται στην περιοχή και το ενδιαφέρον του ευρύτερου επιστημονικού κοινού.

Κλείνοντας, αφιερώνουμε τον τόμο αυτό στη μνήμη της αγαπητής συναδέλφου Βάσως Πέννα, που με θέρμη υποστήριξε και προώθησε τον θεσμό του ΑΕΠΕΛ.

Δρ. Ελένη Ζυμή

Επίκουρος Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Δρ. Άννα-Βασιλική Καραπαναγιώτου

Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Αρκαδίας

Δρ. Μαρία Ξανθοπούλου

Επίκουρος Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Εναρκτήρια ομιλία του Διεθνούς Συνεδρίου «Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» (ΑΕΠΕΛ1)

Το κουβάρι των μυθικών απαρχών της Πελοποννήσου άρχισε να ξετυλίγεται όταν ο νεαρός Πέλοπας, του οποίου η μορφή, όπως απεικονίζεται σε αττικό ερυθρόμορφο αμφορέα του 410 π.Χ., αποτέλεσε το εμβληματικό μοτίβο του έντυπου υλικού του συνεδρίου, νίκησε στη γνωστή αρματοδρομία τον Οινόμαο, βασιλιά της Πίσσας και κέρδισε ως σύζυγο την Ιπποδάμεια, κόρη του βασιλιά.

Σήμερα, σε αυτό τον χώρο, στην καρδιά του Μοριά, ξεκινά ένα διεθνές συνέδριο που στόχο έχει να δημοσιοποιήσει, όχι μόνο στο ειδικό αλλά και στο ευρύ κοινό, πτυχές από το πολυσχιδές έργο της αρχαιολογικής έρευνας στη γεωγραφική ενότητα της Πελοποννήσου. Πρόκειται για μία πρωτοβουλία που διοργανώνουν από κοινού περιφερειακές και ειδικές περιφερειακές υπηρεσίες της Γενικής Γραμματείας Πολιτισμού και το Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Στο συνέδριο θα παρουσιαστούν πάνω από 150 πρωτότυπες ανακοινώσεις που καλύπτουν το ευρύ φάσμα του εντοπισμού, της αποκάλυψης, ανασκαφής, τεκμηρίωσης, προστασίας, συντήρησης, αποκατάστασης και ανάδειξης αρχαιοτήτων από τις απαρχές της ανθρώπινης παρουσίας στη γη του Πέλοπα έως και τους πρώτους μετεπαναστατικούς χρόνους. Η εικονική μας πλοήγηση σε ιστορικούς τόπους της Πελοποννήσου θα περιλαμβάνει πολλούς σταθμούς από την προϊστορική ακρόπολη του Τείχους Δυμαίων στην Αχαΐα έως τα παλαιολιθικά κατάλοιπα και την έρευνα σπηλαίων της λακωνικής Μάνης, από το έργο αποκατάστασης των μνημείων του Ασκληπιείου της Επιδαύρου έως τις πρόσφατες έρευνες στον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας, από τα νέα στοιχεία για την οικιστική δραστηριότητα στην Αρκαδία κατά τη βυζαντινή περίοδο έως τις αναστηλώσεις στις καστροπολιτείες του Μυστρά και της Μεθώνης. Στους σταθμούς της περιήγησής μας περιλαμβάνονται και οι νέες αρχαιολογικές ανακαλύψεις στις Περιφερειακές Ενότητες Αρκαδίας, Κορινθίας και Λακωνίας με αφορμή το τεχνικό έργο της κατασκευής της νέας Εθνικής Οδού της Πελοποννήσου καθώς και τα σημαντικά μουσειακά έργα που βρίσκονται σε εξέλιξη.

Όλο αυτό το πολυσχιδές ερευνητικό έργο στηρίζεται στην επίμονη προσπάθεια διαφόρων φορέων του Υπουργείου Παιδείας, Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού. Κατ' αρχήν και κατά κύριο λόγο στο στελεχιακό δυναμικό των Περιφερειακών Υπηρεσιών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας του Υπουργείου που δραστηριοποιούνται στην Πελοπόννησο, των Εφορειών, δηλαδή, Προϊστορικών – Κλασικών και Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Σημαντική, εξάλλου, είναι η πολύχρονη ερευνητική δουλειά που επιτελούν αρχαιολογικά τμήματα Πανεπιστημιακών Ιδρυμάτων της χώρας μας, ξένες αρχαιολογικές σχολές που δραστηριοποιούνται στην Πελοπόννησο αλλά και επιστημονικές επιτροπές του Ταμείου Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων. Η καταγραφή, τεκμηρίωση και προβολή του αρχαιολογικού πλούτου της χώρας μας δεν αποτελεί μοναδικό προνόμιο των αρχαιολόγων αλλά βασίζεται στη διεπιστημονική συνεργασία που δένει αρμονικά παραδοσιακές ερευνητικές μεθόδους με τις νέες τεχνολογίες αποδεικνύοντας ότι η αρχαιολογία, η έρευνα δηλαδή του παρελθόντος είναι μία ζωντανή δραστήρια επιστήμη με μέλλον. Συντηρητές, αρχιτέκτονες και πολιτικοί μηχανικοί, χημικοί μηχανικοί και ηλεκτρολόγοι μηχανολόγοι, σχεδιαστές, τοπογράφοι, διοικητικοί υπάλληλοι, φύλακες και εργάτες είναι πολύτιμοι συνεργάτες μας σε αυτήν την προσπάθεια. Θα επιτρέψετε σε εμάς τους αρχαιολόγους να διατηρήσουμε το μοναδικό προνόμιο να συνιστούμε το δίαυλο επικοινωνίας ανάμεσα στα κατάλοιπα του παρελθόντος και στην κοινωνία του παρόντος. Θα ήθελα εδώ να αναφερθώ ειδικά σε μία ομάδα συνέδρων, στους νέους επιστήμονες με ειδικές σπουδές και γλωσσομάθεια, πολίτες της Ελλάδας και της Ευρώπης, που παραμένουν και

δραστηριοποιούνται στην περιφέρεια και όχι στην πρωτεύουσα και υποστηρίζουν το έργο μας.

Το «Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» δε θα ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί χωρίς την αμέριστη συμπαράσταση τόσο της πολιτείας όσο και της τοπικής αυτοδιοίκησης. Ευχαριστούμε θερμά το Υπουργείο μας και ιδιαίτερα τον Αναπληρωτή Υπουργό Πολιτισμού και Αθλητισμού κ. Κωνσταντίνο Τζαβάρα για την οικονομική υποστήριξη του εγχειρήματος, από την οποία καλύφθηκε το μεγαλύτερο μέρος του έντυπου υλικού στους φακέλλους που μοιράστηκαν στους συνέδρους, η ενίσχυση των μικροφωνικών εγκαταστάσεων των αιθουσών και η μεταφορά των συνέδρων στην αρχαιολογική εκδρομή της Κυριακής. Ως σημαντικότερο θεσμό για τις πολιτιστικές δράσεις της Περιφέρειας Πελοποννήσου χαρακτήρισε τη διεθνή αυτή συνάντηση ο κ. Πέτρος Τατούλης, Περιφερειάρχης Πελοποννήσου, ο οποίος υποστηρίζει με θέρμη και δημοσίως το έργο που επιτελούν οι Αρχαιολογικές Υπηρεσίες. Εκ μέρους της Επιστημονικής και της Οργανωτικής Επιτροπής εκφράζω τις ευχαριστίες μου στην Περιφερειακή Ένωση Δήμων Πελοποννήσου και στον Πρόεδρο της κ. Παναγιώτη Νίκα, Δήμαρχο Καλαμάτας, για τη χορηγία των αναψυκτικών καθ' όλη τη διάρκεια του συνεδρίου. Με ιδιαίτερο ενθουσιασμό και αγάπη ανέλαβε ένα μέρος της διοργάνωσης του Συνεδρίου ο Δήμος Τρίπολης παραχωρώντας φιλοκερδώς το σύνολο των χώρων του Πνευματικού Κέντρου για τέσσερις ημέρες και προσφέροντας τη δεξίωση και τη μουσική βραδιά με το Δώρο Δημοσθένους το Σάββατο βράδυ, μετά από τη λήξη των εργασιών. Θα ήθελα προσωπικά να ευχαριστήσω για τις ενέργειές τους το Δήμαρχο Τρίπολης κ. Γιάννη Σμυρνιώτη, την Αντιδήμαρχο και Πρόεδρο του Νομικού Προσώπου του Δήμου κα Χριστίνα Ζαμπαθά και τον υπάλληλο του Δήμου κ. Θόδωρο Τσιάμη. Δεν θα πρέπει εδώ να ξεχάσουμε να αναφέρουμε και επαγγελματίες της πόλης μας που υποστήριξαν οικονομικά το εγχείρημά μας και συγκεκριμένα το τουριστικό γραφείο Παναγιώτης Καπόγιαννης, τα Λατομεία Λαρσινός, το Ράδιο Ταξί Άγιος Χριστόφορος, την εταιρεία πληροφοριακών συστημάτων Βράτιμος – Δούλος, το μεζεδοπωλείο Χοές, το βιβλιοπωλείο Πάπυρος, το φωτοτυπείο Φανής Παπαντωνίου και το οινοποιείο Σπυρόπουλου.

Το Συνέδριο διαρθρώνεται σε τρία ξεχωριστά τμήματα που λαμβάνουν χώρα παράλληλα σε τρεις αίθουσες: στο Προϊστορικό Τμήμα, στο Κλασικό – Ρωμαϊκό Τμήμα και στο Βυζαντινό – Μεσαιωνικό – Νεότερο Τμήμα. Οι συνεδρίες των τμημάτων αυτών συντονίζονται από Προεδρεία που απαρτίζονται από Εφόρους Αρχαιοτήτων, εν ενεργεία και επίτιμους, πανεπιστημιακούς δασκάλους και διευθυντές ξένων αρχαιολογικών σχολών, έγκριτους επιστήμονες οι οποίοι αποδέχθηκαν την πρότασή μας για να συμβάλλουν με το κύρος τους στην επιτυχή έκβαση του συνεδρίου και τους ευχαριστούμε θερμά για αυτό.

Όταν πριν από δύο μήνες εισηγήθηκα στους συναδέλφους της Επιστημονικής και της Οργανωτικής Επιτροπής να αναλάβει η ΛΘ΄ Εφορεία Αρχαιοτήτων το μεγάλο βάρος της τελικής προετοιμασίας του συνεδρίου γνώριζα πολύ καλά ότι το στελεχειακό δυναμικό της Υπηρεσίας μπορεί να τα φέρει άψογα εις πέρας με το δύσκολο έργο του τελικού σταδίου της διοργάνωσης. Στην Ελένη Χαλκίδη, στη Γεωργία Παπαδοπούλου, στη Βίκυ Καραγιάννη και στο Γιώργο Κάππο οφείλω πολλά ως Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής και εκφράζω τις ευχαριστίες μου.

Η έναρξη του συνεδρίου για το «Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο» συμπίπτει με μία σημαντική ημέρα για το μέλλον της χώρας. Από αυτήν εδώ την αίθουσα, από την καρδιά της Πελοποννήσου στέλνεται στο ελληνικό και στα ευρωπαϊκά κοινοβούλια ένα ηχηρό μήνυμα αισιοδοξίας. Είναι το μήνυμα της επιστημονικής συνεργασίας, της ομαδικής δουλειάς, της αφοσίωσης στο καθήκον και της προσήλωσης στους υψηλούς στόχους που υπηρετεί η αρχαιολογική επιστήμη.

*Δρ. Άννα Βασιλική Καραπαναγιώτου
Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Αρκαδίας
Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής του ΑΕΠΕΛΙ*

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ

Το Βόρειο Νεκροταφείο στον Άγιο Βασίλειο Λακωνίας και η εξέλιξη των ταφικών εθίμων στην αρχή της μυκηναϊκής περιόδου

Οι πρόσφατες έρευνες στον λόφο του Αγίου Βασιλείου¹ και συγκεκριμένα η ανεύρεση πινακίδων Γραμμικής Β, εντυπωσιακών κτηρίων σε πυκνό οικοδομικό ιστό, εκατοντάδων θραυσμάτων τοιχογραφιών και πολλών πολύτιμων αντικειμένων έχουν ήδη αναδείξει τη σημασία του οικισμού που πιθανόν αποτελούσε το πολιτικό και διοικητικό κέντρο της μυκηναϊκής Λακωνίας. Πέραν όμως από τα εντυπωσιακά ευρήματα της Ύστερης Μυκηναϊκής εποχής (ΥΕ ΙΙΑ-Β), έχει ιδιαίτερη σημασία το γεγονός ότι στον Άγιο Βασίλειο έχουν ήδη εντοπισθεί πρωιμότερες φάσεις του οικισμού, αλλά και σύγχρονό τους πρώιμο μυκηναϊκό νεκροταφείο. Η περαιτέρω αποκάλυψη και μελέτη της πρώιμης κατοίκησης του οικισμού και η ολοκλήρωση της ανασκαφής του νεκροταφείου θα μας επιτρέψουν να κατανοήσουμε καλλίτερα την εξέλιξη του Αγίου Βασιλείου, αλλά και γενικότερα τη γένεση και διαμόρφωση του μυκηναϊκού βασιλείου στη Λακωνία.

Στην ανακοίνωση αυτή γίνεται μια πρώτη παρουσίαση του νεκροταφείου που ανασκάπτεται σε μικρή απόσταση (περίπου 50-70 μ.) προς Βορρά του μυκηναϊκού Κτηρίου Α (εξ ου και Βόρειο Νεκροταφείο)². Το νεκροταφείο δηλαδή βρίσκεται έξω από τον οικισμό, αλλά σε μικρή απόσταση από τα σπίτια. Η εμφάνιση οργανωμένων νεκροταφείων (στην αρχή σχετικά κοντά στον οικισμό) και η σταδιακή μείωση του αριθμού των εντός των τειχών ταφών³ αποτελούν φαινόμενο χαρακτηριστικό της μετάβασης από τη ΜΕ στη ΥΕ περίοδο στον νότιο ελλαδικό χώρο⁴. Συγχρόνως, όμως, υπάρχουν διαφορές μεταξύ περιοχών: στη μεν Αργολίδα νεκροταφεία εκτός οικισμών εμφανίζονται ήδη στη ΜΕ ΙΙ (π.χ. τα νεκροταφεία στις υπώρειες της Ασπίδας στο Άργος⁵, το Ανατολικό Νεκροταφείο/Eastern Cemetery της Ασίνης⁶), αλλά χρησιμοποιούνται πιο εντατικά στη ΜΕ ΙΙΙ, ενώ στη Μεσσηνία νεκροταφεία εκτός οικισμού υπάρχουν ήδη από την αρχή της ΜΕ εποχής, συνήθως υπό μορφή τύμβων⁷.

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών περιόδων 2010, 2011 και 2012 ανεσκάφη συστάδα έντεκα τάφων (εικ. 1, πίν. 1). Εφτά ή οχτώ ακόμα τάφοι έχουν εντοπισθεί ή εν μέρει αποκαλυφθεί γύρω από την κεντρική τομή, ενώ η γεωφυσική διασκόπηση υποδεικνύει την ύπαρξη περισσότερων τάφων στην περιοχή⁸.

Οι τάφοι είχαν κατασκευαστεί σε διαφορετικά βάθη και σε πυκνή διάταξη (εικ. 1). Υπάρχουν ενδείξεις ότι ο χώρος του νεκροταφείου είχε υποστεί κάποια διαμόρφωση. Τρία

¹ Η ανασκαφή του Αγίου Βασιλείου κοντά στο Ξηροκάμπι της Λακωνίας διεξάγεται υπό την αιγίδα της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και υπό τη γενική διεύθυνση της επίτιμης Εφόρου Αρχαιοτήτων Αδαμαντίας Βασιλογάμβρου. Για τις ανασκαφές στο ανακτορικό συγκρότημα του Αγίου Βασιλείου βλ. Βασιλογάμβρου 2010α. Βασιλογάμβρου 2010β. Βασιλογάμβρου 2011α. Βασιλογάμβρου 2011β. Βασιλογάμβρου 2012α. Βασιλογάμβρου 2012β και τις ανακοινώσεις των Α. Βασιλογάμβρου – Γ. Τσιαγγούρη και Μ. Θεοδόση-Κοντού στο ΑΕΠΕΛ1.

² Η ανασκαφή του Βορείου Νεκροταφείου διευθύνεται από τη Σοφία Βουτσάκη (Πανεπιστήμιο Groningen). Οι ανασκαφικές εργασίες ξεκίνησαν το 2010 (υπεύθυνη ανασκαφής: Δώρα Κονδύλη, Πανεπιστήμιο Sheffield) με χρηματοδότηση από το Institute of Aegean Prehistory (INSTAP) και συνεχίζονται τα τελευταία δύο χρόνια χάρη στη γενναιοδωρή χρηματοδότηση από το Groningen Institute of Archaeology και το Ίδρυμα Ammodo Ολλανδίας. Η Ιωάννα Μουτάφη (Πανεπιστήμιο Sheffield) είναι υπεύθυνη για τη μελέτη των ανθρώπινων καταλοίπων.

³ Cavanagh – Mee 1998, 41. Voutsaki 2010, 104.

⁴ Βλ. τον γειτονικό Άγιο Στέφανο, όπου ο αριθμός των τάφων εντός του οικισμού μειώνεται κατά τη διάρκεια της μυκηναϊκής περιόδου: Taylour – Janko 2008, 142-144.

⁵ Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1980. Voutsaki κ.ά. 2007. Sarri – Voutsaki 2012.

⁶ Dietz 1980. Voutsaki κ.ά. 2010.

⁷ Korres 2011. Boyd 2002.

⁸ Η γεωφυσική έρευνα γίνεται από τον Δρα Λάζαρο Πολυμενάκο (Γεωτομή).

τοιχία (Τοιχία 1, 2 και 3 στην εικ. 2) φαίνεται να συνενώνουν τάφους: π.χ. το Τοιχίο 3 ενώνει τους Τάφους 3 και 8 που είναι ίδιας κατασκευής και πιθανόν σύγχρονοι (βλ. παρακάτω για τη χρονολόγηση των τάφων), αλλά ίσως και να συγκρατούσε τα χώματα πάνω από τον Τάφο 6 που βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο προς Νότον. Πρέπει να σημειωθεί ότι η άνω επιφάνεια του Τοιχίου 2 είναι επικλινή (με κλίση από Β προς Ν), πιθανή ένδειξη ότι συγκρατούσε χώματα ή κάποιο έξαρμα που σκέπαζε τους τάφους⁹.

Στο βόρειο τμήμα του νεκροταφείου οι τάφοι είχαν ανοιχτεί μέσα σε μία στρώση από χαλίκια, της οποίας το πάχος κυμαίνεται από 40-50 εκ. (στην κεντρική τομή, εικ. 3) έως 4-5 εκ. σε άλλα σημεία. Το χαλίκι προέρχεται από τη διάβρωση του φυσικού κροκαλοπαγούς βράχου (που είναι ορατός στα βόρεια της τομής και εξέχει και σε άλλα σημεία στη βόρεια απόληξη του λόφου). Κάποιοι τάφοι είχαν ανοιχτεί και διατρυπήσει τη στρώση, η οποία λογικά προϋπήρχε. Είναι άρα πιθανό να πρόκειται για μία φυσική στρώση, το θέμα όμως περιπλέκεται για δυο λόγους. Πρώτον, η στρώση χαλικιού είχε αφαιρεθεί σε όλο το πλάτος (Α-Δ) της κεντρικής τομής στο ύψος του Τάφου 2 (βλ. το νότιο άκρο της στρωματογραφικής τομής στην εικ. 3). Επίσης, ο φυσικός βράχος (κάτω από τη στρώση του χαλικιού) που έχει αποκαλυφθεί σε αρκετό βάθος στην ίδια περιοχή, στα δυτικά του Τάφου 2, είχε υποστεί κάποια επεξεργασία, καθώς η άνω επιφάνειά του είναι απολύτως επίπεδη και ομαλή. Προσθέτουμε ότι οι Τάφοι 3, 4, 5, 6, 7 και 8 βρίσκονται έξω, δηλαδή νότια της περιοχής με το χαλίκι και ότι σε αυτή την περιοχή έχουμε τα διαχωριστικά ή αναλημματικά τοιχία. Επιπλέον, υπάρχουν στρωματογραφικές ενδείξεις ότι είχαν σωρευτεί χώματα πάνω από τους Τάφους 3, 4, 6 και 7/8· οι επάλληλες στρώσεις, μάλιστα, ίσως υποδεικνύουν ότι αυτό γινόταν όταν ανοίγονταν νέοι τάφοι στην περιοχή¹⁰. Η πιθανότητα να υπήρχε κάποιο έξαρμα πάνω από τους τάφους (βλ. παραπάνω) δεν μπορεί να αποκλειστεί, είναι όμως ακόμη πολύ νωρίς για να μιλήσουμε περί τύμβων κλπ. Υπάρχουν λοιπόν σαφείς ενδείξεις ότι είχαν γίνει κάποιες επεμβάσεις στον χώρο του νεκροταφείου, αλλά δεν είμαστε ακόμη σε θέση να αναπαραστήσουμε την αρχική του μορφή. Ελπίζουμε ότι η πρόοδος της ανασκαφής, καθώς και η μικρομορφολογική ανάλυση του εδάφους θα μας δώσουν μια πιο σαφή εικόνα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η χωρική οργάνωση του νεκροταφείου. Αναφέραμε ήδη ότι οι τάφοι σχηματίζουν μία πυκνή συστάδα. Επιπλέον, ο προσανατολισμός τους μοιάζει να είναι προκαθορισμένος –οι τάφοι είναι προσανατολισμένοι είτε Β/ΒΔ-Ν/ΝΑ είτε Δ/ΝΔ-Α/ΒΑ– αν και παρατηρούμε κάποιες ελαφρές αποκλίσεις από αυτούς τους δύο άξονες.

Η συστάδα που έχει ανασκαφεί μέχρι τώρα περιλαμβάνει κυρίως κιβωτιόσχημους τάφους¹¹, αλλά και λίγους απλούς λάκκους¹² (βλ. πίν. 1). Οι κιβωτιόσχημοι έχουν σχετικά μεγάλο μέγεθος και είναι όλοι κτιστοί (δεν υπάρχουν δηλαδή μικροί τάφοι κτισμένοι από κάθετα τοποθετημένες πλάκες που χρησιμοποιούνταν κυρίως στις πρώιμες ΜΕ φάσεις). Η χρήση κιβωτιόσχημων τάφων, το μέγεθος και η μέθοδος κατασκευής αποτελούν ήδη ενδείξεις ότι το νεκροταφείο ανήκει στην πρώιμη ΥΕ περίοδο ή –το νωρίτερο– στα τέλη της ΜΕ. Στο σημείο αυτό παρατηρούνται κάποιες διαφορές μεταξύ των διαφόρων περιοχών: π.χ. στη ΜΕ Αργολίδα (Λέρνα, Ασίνη, Άργος κλπ.¹³) χρησιμοποιούνται κατά προτίμηση απλοί λάκκοι, αν και ήδη κατά τη διάρκεια της ΜΕ περιόδου ο αριθμός των κιβωτιόσχημων τάφων αυξάνεται· στα οργανωμένα (εκτός του οικισμού) νεκροταφεία της ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι-ΙΙ οι κιβωτιόσχημοι επικρατούν και βέβαια προστίθενται νέοι τύποι, όπως οι μεγάλοι λακκοειδείς ή οι κτιστοί τάφοι. Αντίθετα, στον γειτονικό Άγιο Στέφανο, οι περισσότεροι εντός του οικισμού τάφοι είναι κιβωτιόσχημοι ήδη από την πρώιμη ΜΕ εποχή, ενώ κιβωτιόσχημοι μεγαλύτερου

⁹ Παρόμοια ερμηνεία έχει δοθεί για τα τοιχία που έχουν βρεθεί στη θέση Μήτρου, βλ. Tsokas κ.ά. 2012. Θα επανέλθουμε σ'αυτήν την ερμηνεία παρακάτω.

¹⁰ Το ερώτημα αυτό θα διερευνηθεί με ειδική μικρομορφολογική ανάλυση του εδάφους (soil micromorphology analysis), την οποία έχουν αναλάβει οι Π. Καρκάνας (Εφορεία Σπηλαιολογίας – Παλαιοανθρωπολογίας / Wiener Laboratorium, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών) και D. Fallu (Πανεπιστήμιο Βοστώνης).

¹¹ Οι Τάφοι 1, 3, 4, 6, 8, 9 και 10.

¹² Οι Τάφοι 2, 5 και 11.

¹³ Όπως διαπιστώνει στην υπό εκπόνηση διδακτορική διατριβή της η Ε. Μίλκα (*Mortuary differentiation and social structure in the Middle Helladic Argolid*, Πανεπιστήμιο Groningen).

μεγέθους ή λακκοειδείς εμφανίζονται στην ΥΕ Ι εποχή (π.χ. ο Τάφος Nu¹⁴). Βλέπουμε λοιπόν ότι στη Λακωνία υπάρχει μια κάποια προτίμηση προς τους κιβωτιόσχημους τάφους. Στον Άγιο Βασίλειο ειδικά φαίνεται να έχουμε ένα πιο προχωρημένο στάδιο στην εξέλιξη του τύπου προς τον λακκοειδή ή τον κτιστό: οι Τάφοι 3 και 8 δεν είναι απλώς μεγάλοι κτιστοί κιβωτιόσχημοι, αλλά έχουν και ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή: οι στενές πλευρές αποτελούνται συχνά από μία επεξεργασμένη πλάκα, κάθετα τοποθετημένη, ο άνω δόμος των πλευρικών τοίχων καλύπτεται από λεπτές πλάκες, κομμένες ακριβώς στο πλάτος του τοίχου, και οι αδρά επεξεργασμένες καλυπτήριες πλάκες από φυλλίτη λίθο είχαν τοποθετηθεί εγκάρσια και παράλληλα η μία προς στην άλλη, με μικρές πέτρες από το ίδιο υλικό να καλύπτουν τα κενά μεταξύ τους. Να προσθέσουμε ότι το δομικό υλικό είναι φερτό: ενώ οι μικρότερες πέτρες προέρχονται από τον χείμαρρο στα ριζά του λόφου, οι μεγαλύτερες πέτρες πρέπει να είχαν μεταφερθεί από τις υπώρειες του Ταυγέτου και ο φυλλίτης για τις καλυπτήριες μάλλον από την περιοχή των Κροκεών¹⁵. Μολονότι η κατασκευή ενός θολωτού τάφου είναι οπωσδήποτε πολύ πιο κοπιαστική και απαιτεί την κινητοποίηση πολύ μεγαλύτερου αριθμού ατόμων (και πιθανόν εξειδικευμένων τεχνιτών), δεν πρέπει να υποτιμούμε την εργασία και τον μόχθο που απαιτούσε η μεταφορά και επεξεργασία του δομικού υλικού για την κατασκευή των πιο απλών αυτών τάφων.

Όλοι οι τάφοι περιέχουν ενταφιασμούς. Έχουν βρεθεί μονές¹⁶, διπλές¹⁷ και πολλαπλές¹⁸ ταφές. Οι περισσότερες μεμονωμένες ταφές ανήκουν σε νήπια ή μικρά παιδιά. Όλοι οι απλοί λάκκοι περιείχαν μονές ταφές. Οι διπλές ή πολλαπλές ταφές αποτελούνται από συνδυασμούς πρωτογενών ταφών ή πρωτογενών ταφών και ανακομιδών, ενώ οι Τάφοι 4 και 10 περιείχαν μόνον ανακομιδές. Να σημειωθεί ότι η Ανακομιδή 7 που βρέθηκε πάνω στις καλυπτήριες πλάκες του Τάφου 8 και που αποτελείται από λίγα οστά που ανήκουν σε τρία διαφορετικά άτομα (γυναίκα, άνδρα, παιδί) δεν προέρχεται από το εσωτερικό του Τάφου 8. Τα λίγα αυτά οστά επιλέγησαν και μεταφέρθηκαν μαζί με δύο μικρά αγγεία, κτερίσματα των νεκρών, από κάποιο άλλο σημείο. Βλέπουμε λοιπόν ότι η προσεκτική μελέτη του οστεολογικού υλικού μας βοηθάει να ανασυνθέσουμε τις πολύπλοκες τελετουργίες που εκτυλίσσονταν σ' αυτούς τους σχετικά απλούς τάφους.

Από τις ακέραιες ταφές, έξι είχαν τοποθετηθεί εκτάδην, ενώ μόνο δύο ήταν σε συνεσταλμένη θέση. Οι πολλές πολλαπλές ταφές και ανακομιδές, αλλά και η εκτάδην θέση των νεκρών αποτελούν επιπρόσθετες ενδείξεις ότι το νεκροταφείο χρονολογείται στην πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο, καθώς οι πρακτικές αυτές αποτελούν χαρακτηριστικά του νέου, «μυκηναϊκού» τρόπου ταφής που σιγά-σιγά υποκαθιστά τα παραδοσιακά «μεσοελλαδικά» έθιμα, δηλαδή τη μεμονωμένη ταφή σε συνεσταλμένη θέση.

Η κοινωνική ομάδα που χρησιμοποιούσε το Βόρειο Νεκροταφείο υιοθετεί λοιπόν τα νεωτεριστικά έθιμα που σηματοδοτούν την έναρξη της μυκηναϊκής εποχής, με μία διαφορά: οι περισσότεροι τάφοι είτε είναι ακτέριστοι είτε περιέχουν ένα-δύο μικρά αγγεία (κύπελλο, κάνθαρος, ασκός), ενώ απουσιάζουν –μέχρι στιγμής τουλάχιστον– ακόμα και απλά κοσμήματα ή εργαλεία, όπως λίθινες χάντρες, περόνες, χάλκινα δαχτυλίδια. Σε άλλα σύγχρονα νεκροταφεία κιβωτιόσχημων τάφων και λάκκων συναντούμε συχνά τάφους με περισσότερα αγγεία (βλ. Πρόσυμνα, Ασίνη, Άργος) ή, κατά καιρούς, απλά κοσμήματα (π.χ. χάλκινα δαχτυλίδια, λίθινες χάντρες) –τα αντικείμενα από πολύτιμα υλικά είναι φυσικά πολύ σπάνια. Και εδώ, όμως, είναι πιθανό να υπάρχει κάποια διαφοροποίηση μεταξύ περιοχών: ενώ π.χ. στην Αργολίδα και τη Μεσσηνία πλούσια κτερισμένοι τάφοι εμφανίζονται ήδη στη ΜΕ ΙΙΙ εποχή, στη Λακωνία είναι σπάνιοι πριν από τον εντυπωσιακό θολωτό τάφο στο Βαφειό. Οι

¹⁴ Ο Τάφος Nu θεωρείται λακκοειδής (shaft grave) από τους ανασκαφείς διότι οι καλυπτήριες πλάκες του ήταν τοποθετημένες σε χαμηλότερο επίπεδο από περιμετρική σειρά λίθων (stone surround), βλ. Taylour – Janko 2008, 137-140. Η κατασκευή του, όμως, κατά τ' άλλα δεν διαφέρει από έναν (μεγάλο) κιβωτιόσχημο τάφο. Βλ. παρόμοιο τάφο στο Μενελάιο, Catling 2009, 188.

¹⁵ Λ. Πολυμενάκος, αδημοσίευτη έκθεση για τη γεωλογία του Αγίου Βασιλείου.

¹⁶ Τάφοι 2, 5, 6, 8, 9, 11(;).

¹⁷ Τάφος 3.

¹⁸ Τάφοι 1 (3 άτομα), 4 (4+ άτομα), 7 (ανακομιδή, λίγα οστά από 3 άτομα), 10 (6+ άτομα).

τάφοι Αλφα 23 (χάλκινη περόνη, χάνδρες από σάρδιο, χαλκά ενώτια, δαχτυλίδι και βραχιόνιο) και Αλφα 28 (χάλκινο εγχειρίδιο, τριχολαβίδα, λίθινα και οστέινα εργαλεία) στον Άγιο Στέφανο¹⁹ μπορούν να θεωρηθούν πλούσια κτερισμένοι, ενώ οι περισσότεροι τάφοι στις γειτονικές θέσεις (Μενελαίο²⁰, Κουφόβουνο²¹, Σπάρτη²²) περιλαμβάνουν κυρίως πήλινα αγγεία ή είναι ακτέριστοι. Εννοείται ότι η πρόοδος των ανασκαφών στον Άγιο Βασίλειο αλλά και νέες ανακαλύψεις στην ευρύτερη περιοχή της Λακωνίας μπορούν ανά πάσα στιγμή να ανατρέψουν αυτή την εικόνα.

Τάφος	Τύπος τάφου	Ταφές	Ηλικία/Φύλο ²³	Θέση	Κτερίσματα	Χρον/ση
1	κιβωτιόσχημος	2 πρώτες ταφές 1 δευτερογενής ταφή	ενήλιξ, άνδρας ενήλιξ, γυναίκα ενήλιξ	εκτάδην εκτάδην -	-	ΥΕ Ι;
2	λάκκος	ελάχιστα ίχνη, ταφή εμβρύου ή νηπίου;	έμβρυο ή νήπιο;	-	1 κύπελλο	πρώιμη ΥΕ ΙΙ;
3	κιβωτιόσχημος επιμελημένης κατασκευής	1 πρώτη ταφή 1 δευτερογενής ταφή	παιδί, 6-7 ετών άνδρας, 20 ετών	ελαφρά συνεσταλμένη -	-	ΥΕ Ι;
4	κιβωτιόσχημος	ανακομιδές, 4+ άτομα	ενήλιξ, άνδρας ενήλιξ, άνδρας ενήλιξ, γυναίκα; ενήλιξ, γυναίκα;	-	-	ΥΕ Ι;
5	λάκκος	1 πρώτη ταφή	νήπιο, 2-3 ετών	συνεσταλμένη	-	ΥΕ ΙΙ;
6	κιβωτιόσχημος	1 πρώτη ταφή	ενήλιξ, γυναίκα;	εκτάδην	-	ΜΕ ΙΙΙ;
7	ανακομιδή πάνω στις καλυπτήριες πλάκες του Τάφου 8	ανακομιδές, λίγα επιλεγμένα οστά από 3 άτομα	ενήλιξ ενήλιξ νήπιο, 3 ετών	-	1 μικρό κλειστό αγγείο 1 κάνθαρος	ΜΕ ΙΙΒ;
8	κιβωτιόσχημος επιμελημένης κατασκευής	1 πρώτη ταφή	ενήλιξ	εκτάδην	1 ασκός 1 κάνθαρος	ΥΕ Ι;
9	λάκκος	1 πρώτη ταφή	νεογέννητο	εκτάδην	-	ΥΕ ΙΙ;
10	κιβωτιόσχημος	ανακομιδές, 6+ άτομα	ενήλιξ ενήλιξ ενήλιξ παιδί, 6-7 ετών παιδί, 6-7 ετών	-	-	ΥΕ Ι-ΙΙ;
11	λάκκος	1 πρώτη ταφή	ενήλιξ (δεν έχει αποκαλυφθεί πλήρως)	εκτάδην	;	ΜΕ ΙΙΙ;
12	κιβωτιόσχημος	(δεν έχει ανασκαφεί ακόμη)				

Πίνακας 1

¹⁹ Tylour 1972, 214-219.²⁰ Catling 2009.²¹ Lagia – Cavanagh 2010.²² Zannou 2010, 89-94.²³ Η οστεολογική μελέτη δεν έχει ολοκληρωθεί, συνεπώς ενδέχεται να επαναπροσδιορισθούν το φύλο και η ηλικία των νεκρών.

Εντούτοις, η επιλογή των αγγείων (σχεδόν πάντα ένα μικρό, ανοιχτό αγγείο πόσης, π.χ. κύπελλο, κάνθαρος, σε συνδυασμό με κλειστό μικρό αγγείο, π.χ. ασκός) ακολουθεί πιστά τις νέες τάσεις. Ήδη από τη ΜΕ ΙΙΙ εποχή αποκρυσταλλώνεται αυτός ο συνδυασμός αγγείων ως κτέρισμα/προσφορά στους νεκρούς²⁴, ενώ στη ΜΕ Ι-ΙΙ περίοδο δεν υπήρχαν κανόνες στην επιλογή των κτερισμάτων²⁵. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η κοινωνική ομάδα που χρησιμοποιεί το Βόρειο Νεκροταφείο ακολουθεί επιλεκτικά τις νέες τάσεις.

Τα λίγα αγγεία που βρέθηκαν (εικ. 4α-δ) μας δίνουν κάποιες χρονολογικές ενδείξεις για τη χρήση του νεκροταφείου. Χρονολογούνται στο τέλος της Μεσοελλαδικής ΙΙΙ (ΜΕ ΙΙΙΒ) και στις πρώιμες φάσεις της Υστεροελλαδικής Εποχής (ΥΕ Ι, ίσως αρχή της ΥΕ ΙΙ). Πρέπει να τονισθεί ότι σ' αυτήν την περίοδο η ακριβής χρονολόγηση μεμονωμένων αγγείων δεν είναι εύκολη για δυο λόγους. Πρώτον, η εξέλιξη της κεραμεικής διαφέρει από περιοχή σε περιοχή, αλλά και από οικισμό σε οικισμό. Δεύτερον, στη Λακωνία (αλλά και σε άλλες περιοχές), στις πρώιμες μυκηναϊκές φάσεις (ΥΕ Ι, ΥΕ ΙΙ), παράγονται ακόμη αγγεία με διακόσμηση που υφολογικά ανήκει στη ΜΕ παράδοση²⁶. Βλέπουμε, λοιπόν, και πάλι ότι η ομάδα που χρησιμοποιεί το Βόρειο Νεκροταφείο υιοθετεί εν μέρει τα νέα έθιμα: υιοθετείται μεν ο συνδυασμός κλειστού αγγείου και ανοιχτού αγγείου πόσης, όμως τα αγγεία δεν παρουσιάζουν τον τυπικό μυκηναϊκό τρόπο διακόσμησης. Για τον λόγο αυτό μια πρώτη χρονολόγηση των τάφων (βλ. πίν. 1) γίνεται αντιπαραβάλλοντας ενδείξεις από την κεραμική και τη στρωματογραφία και παρατηρήσεις στην κατασκευή των τάφων. Το νεκροταφείο πρέπει να ιδρύθηκε στο τέλος της ΜΕ εποχής, στην οποία μάλλον ανήκουν οι Τάφοι 6, 11(;) και ίσως η ανακομιδή 7. Στην αρχή της ΥΕ περιόδου (ΥΕ Ι) ανήκουν οι Τάφοι 1, 3, 4, 8, ενώ οι ταφές παιδιών και νηπίων 2, 5 και 9 είναι σε σχετικά μικρό βάθος και φαίνεται να ανήκουν στην τελευταία περίοδο χρήσης του νεκροταφείου, πιθανόν στην πρώιμη ΥΕ ΙΙ εποχή. Είναι γνωστό ότι τα οργανωμένα νεκροταφεία λάκκων και κιβωτιόσχημων τάφων (π.χ. τα νεκροταφεία στην Πρόσυμνα, στους Μύλους της Λέρνας, στις υπώρειες της Ασπίδας στο Άργος) εγκαταλείπονται σιγά-σιγά στο τέλος της ΥΕ Ι ή κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙ εποχής, καθώς οι Μυκηναίοι αρχίζουν να χρησιμοποιούν οικογενειακούς, συνήθως θαλαμωτούς τάφους²⁷. Με την πρόοδο των ανασκαφών και της μελέτης του υλικού είναι πιθανόν να αναθεωρήσουμε αυτά τα πρώτα συμπεράσματα. Προγραμματίζουμε επίσης αναλύσεις ραδιάνθρακα²⁸, που θα μας επιτρέψουν να ελέγξουμε την σχετική χρονολόγηση και την ακολουθία των τάφων.

Ποια κοινωνική ομάδα ετάφη στο Βόρειο Νεκροταφείο; Η δημογραφική σύνθεση της ομάδας δεν μπορεί να προσδιοριστεί ακόμα με βεβαιότητα, καθώς η μελέτη του οστεολογικού υλικού δεν έχει ολοκληρωθεί και δεν έχει γίνει σε όλους τους σκελετούς ταύτιση φύλου. Το γεγονός ότι στο νεκροταφείο περιλαμβάνονται άντρες, γυναίκες και παιδιά μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι το νεκροταφείο χρησιμοποιήθηκε από μία (ευρύτερη;) οικογένεια ή ομάδα συνδεδεμένη με κάποιους συγγενικούς δεσμούς –τουλάχιστον αυτό υποδηλώνουν η οργάνωση του νεκροταφείου σε μία πυκνή συστάδα, οι γενικές ομοιότητες μεταξύ των τάφων και του τρόπου ταφής και η πολλαπλή χρήση κάποιων τάφων. Παρατηρούμε, όμως, μια σαφή διαφοροποίηση μεταξύ ηλικιακών ομάδων: το νεκροταφείο περιέχει περισσότερους ενήλικες απ' ό,τι νήπια ή παιδιά, κυρίως στις πρώιμες φάσεις (ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι), οπότε υποθέτουμε ότι τα νεογέννητα, νήπια και μικρά παιδιά θάβονταν σε τάφους εντός του οικισμού. Τη διαφοροποίηση μεταξύ ενηλίκων και ανηλίκων παρατηρούμε σε όλα τα οργανωμένα, εκτός οικισμού νεκροταφεία, όπως στο Ανατολικό Νεκροταφείο της Ασίνης, στους Μύλους, στην Πρόσυμνα, στους Ταφικούς Κύκλους των Μυκηνών, ενώ αντίθετα στα εντός του οικισμού νεκροταφεία της Λέρνας, της Ασίνης ή του γειτονικού Αγίου Στεφάνου οι παιδικές ταφές

²⁴ Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1980, 183.

²⁵ Βλ. παραπάνω υποσημ. 14.

²⁶ Dietz 1991. Mathioudaki 2014. Dickinson 2014.

²⁷ Ο θαλαμωτός τάφος ο οποίος βρίσκεται σε απόσταση 500 μ. προς ΝΔ του Βόρειου Νεκροταφείου κατασκευάστηκε μάλλον στην ΥΕ ΙΙ εποχή και χρησιμοποιήθηκε ως αποθήκη στην ΥΕ ΙΙΙ περίοδο.

²⁸ Οι αναλύσεις θα γίνουν στο Centre for Isotope Research του Πανεπιστημίου του Groningen.

υπερτερούν. Επιπλέον, στον Άγιο Βασίλειο οι λίγες παιδικές ταφές, συνήθως μονές, τοποθετούνται σε μικρούς λάκκους, την εποχή κατά την οποία υποθέτουμε ότι ήδη ένα μέρος του πληθυσμού αρχίζει να χρησιμοποιεί θαλαμωτούς τάφους. Από την άλλη, όμως, ο διαχωρισμός παιδιών-ενηλίκων δεν είναι απόλυτος: παιδιά έχουν ταφεί και σε κιβωτιόσημους (είτε ως πρωτογενής ταφή είτε ως ανακομιδή) και δέχονται κτερίσματα (π.χ. κύπελλο στον Λάκκο 2).

Όσο για την κοινωνική θέση των ανθρώπων που ετάφησαν στο νεκροταφείο, είναι δύσκολο να καταλήξουμε σε οριστικά συμπεράσματα. Οι τάφοι είναι μεγάλοι και καλής κατασκευής και ο τρόπος ταφής δείχνει ότι τα μέλη της ομάδας ακολουθούν τις νέες τάσεις – ωστόσο τα κτερίσματα είναι λιγοστά και φτωχά. Πρόκειται, άραγε, για μια ομάδα χαμηλής κοινωνικής θέσης, που δεν συμμετέχει στα δίκτυα ανταλλαγών και δεν κατέχει πολύτιμα αντικείμενα, ή, αντίθετα, για άτομα με κάποια ευμάρεια και νεωτεριστικές διαθέσεις, που όμως για κάποιο λόγο δεν εκφράζουν τον πλούτο και τις διασυνδέσεις τους μέσω ταφικών προσφορών προς τους νεκρούς τους; Ακόμη δεν είμαστε σε θέση να δώσουμε μια τελική απάντηση σε αυτό το ερώτημα. Ίσως στα ταφικά έθιμα του Βόρειου Νεκροταφείου διαβλέπουμε τον πειραματισμό, με νέες μορφές και πρακτικές (οργανωμένα νεκροταφεία εκτός του οικισμού, μεγαλύτεροι τάφοι, πολλαπλή χρήση των τάφων, εκτάδην ταφές, ανακομιδές, σαφέστερος διαχωρισμός μεταξύ ηλικιακών ομάδων) και συγχρόνως μια εμμονή σε παραδοσιακά έθιμα, κυρίως μια πιο συγκρατημένη στάση όσον αφορά την κτέριση των νεκρών. Παρατηρούμε, δηλαδή, κάποιες γενικές τάσεις που χαρακτηρίζουν την εξέλιξη των ταφικών εθίμων σε όλον τον νότιο ελλαδικό χώρο, αλλά και κάποιες τοπικές προτιμήσεις που θέτουν υπό αμφισβήτηση την ομοιογένεια της ΜΕ παράδοσης.

Στη ρευστή και μεταβατική αυτή περίοδο σημειώνονται ραγδαίες κοινωνικές και πολιτισμικές εξελίξεις, οι οποίες αντικατοπτρίζονται ή μάλλον διαθλώνται στα ταφικά έθιμα της εποχής. Οι μέχρι πρότινος σχετικά εσωστρεφείς και συντηρητικές ΜΕ κοινωνίες δέχονται επιρροές και ερεθίσματα από διαφορετικές κατευθύνσεις (τις πολιτείες του Αιγαίου, τη μινωική Κρήτη, τις άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου), τα οποία προσλαμβάνουν η κάθε μία με διαφορετικό τρόπο και ενσωματώνουν επιλεκτικά στην τοπική παράδοση. Το αποτέλεσμα είναι η πολυμορφία, ο πειραματισμός με νέες πρακτικές και τεχνολογίες και η δημιουργικότητα που χαρακτηρίζουν την Πρώιμη Μυκηναϊκή εποχή και που σηματοδοτούν την ανάπτυξη νέων κοινωνικών σχημάτων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βασιλογάμβρου 2010α: Α. Βασιλογάμβρου, Άγ. Βασίλειος Λακωνίας, *Έργον* 2010, 33-40,
 Βασιλογάμβρου 2010β: Α. Βασιλογάμβρου, Ανασκαφή στον Άγ. Βασίλειο Λακωνίας, *ΠΑΕ* 165, 2010, 65-80.
 Βασιλογάμβρου 2011α: Α. Βασιλογάμβρου, Άγ. Βασίλειος Λακωνίας, *Έργον* 2011, 29-31.
 Βασιλογάμβρου 2011β: Α. Βασιλογάμβρου, Ανασκαφή στον Άγ. Βασίλειο Λακωνίας, *ΠΑΕ* 166, 2011, 59-68.
 Βασιλογάμβρου 2012α: Α. Βασιλογάμβρου, Άγ. Βασίλειος Λακωνίας, *Έργον* 2012, 50-53.
 Βασιλογάμβρου 2012β: Α. Βασιλογάμβρου, Ανασκαφή στον Άγ. Βασίλειο Λακωνίας, *ΠΑΕ* 167, 2012, 63-76.
 Borgna – Müller Celka 2011: E. Borgna – S. Müller Celka (επιμ.), *Ancestral Landscapes. Burial Mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd millennium BC)*, Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée 58, Lyon 2011.
 Boyd 2002: M. J. Boyd, *Middle Helladic and Early Mycenaean Mortuary Practices in the Southern and Western Peloponnese*, BAR International Series 1009, Oxford 2002.
 Catling 2009: H. W. Catling, *Sparta: Menelaion I. The Bronze Age*, BSA Supplementary Volume 45, London 2009.
 Cavanagh – Mee 1998: W. Cavanagh – C. Mee, *A Private Place: Death in Prehistoric Greece*, Studies in Mediterranean Archaeology 125, Jonsered 1998.

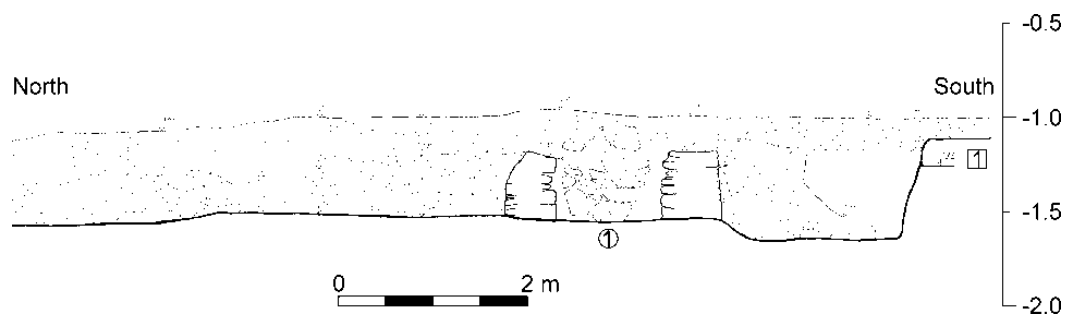
- Dickinson 2014: O. Dickinson, Late Helladic I revisited: the Kytheran connection, στο: D. Nakassis – J. Gulizio – S. A. James (επιμ.), *KE-RA-ME-JA. Studies Presented to Cynthia W. Shelmerdine*, Prehistory Monographs 46, Philadelphia 2014, 3-15.
- Dietz 1980: S. Dietz, *Asine II. Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974, Fasc. 2. The Middle Helladic Cemetery, the Middle Helladic and Early Mycenaean Deposits*, Skrifter Utgivna Av Svenska Institutet I Athen 4°, 24:2 Stockholm 1980.
- Dietz 1991: S. Dietz, *The Argolid at the Transition to the Mycenaean Age*, Copenhagen 1991.
- Ζαββού 2010: Ε. Ζαββού, Ευρήματα της μεσοελλαδικής και της πρώιμης μυκηναϊκής εποχής από τη Σπάρτη και τη Λακωνία, στο: Philippa-Touchais κ.ά. 2010, 87-99.
- Korres 2011: G. S. Korres, Middle Helladic tumuli in Messenia: Ethnological conclusions, στο: Borgna – Müller Celka 2011, 585-596.
- Lagia – Cavanagh 2010: A. Lagia – W. Cavanagh, Burials from Kouphovouno, Sparta, Lakonia, στο: Philippa-Touchais κ.ά. 2010, 333-346.
- Mathioudaki 2014: I. Mathioudaki, *Shifting Boundaries: The Transition from the Middle to the Late Bronze Age in the Aegean under a New Light*, Aegean Studies 1, 2014, 1-20.
- Philippa-Touchais κ.ά. 2010: A. Philippa-Touchais – G. Touchais – S. Voutsaki – J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika / Μεσοελλαδικά. La Grèce continentale au Bronze Moyen / Η Ηπειρωτική Ελλάδα στη Μέση Εποχή του Χαλκού / The Greek Mainland in the Middle Bronze Age, Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8-12 mars 2006*, BCH Supplément 52, Athènes 2010.
- Πρωτονοταρίου-Δειλάκη 1980: Ε. Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, *Οι τύμβοι του Άργους*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1980.
- Sarri – Voutsaki 2012: K. Sarri – S. Voutsaki, The Argos 'tumuli'. A re-examination, στο: Borgna – Müller Celka 2011, 433-443.
- Taylour – Janko 2008: W. D. Taylour – R. Janko, *Ayios Stephanos. Excavations at a Bronze Age and Medieval Settlement in Southern Laconia*, BSA Supplementary Volume 44, London 2008.
- Tsokas κ.ά. 2012: G. N. Tsokas – A. Van de Moortel – P. Tsourlos – A. Stampolidis – G. Vargemezis – E. Zachou, Geophysical survey as an aid to excavation at Mitrou. A preliminary report, *Hesperia* 81, 2012, 383-432.
- Voutsaki 2010: S. Voutsaki, The Middle Helladic period, στο: E. Cline (επιμ.), *Oxford Handbook for Aegean Archaeology*, Oxford 2010, 99-112.
- Voutsaki κ.ά. 2007: S. Voutsaki – K. Sarri – O. Dickinson – S. Triantaphyllou – E. Milka, The Argos 'Tumuli' Project: A report on the 2006 and 2007 seasons, *Pharos* XV, 2007, 153-192.
- Voutsaki κ.ά. 2010: S. Voutsaki – S. Dietz – A. J. Nijboer, Radiocarbon analysis and the history of the East Cemetery, Asine, *Opuscula* 2010, 31-52.

Εικ. 1. Αεροφωτογραφία του Βόρειου Νεκροταφείου (φωτ. Β. Γεωργιάδης).

Εικ. 2. Κάτοψη του Βόρειου Νεκροταφείου (σχεδ. Ειρήνη Κουλογεωργίου).

Εικ. 3. Στρωματογραφία κατά μήκος της ανατολικής παρειάς της τομής. Διακρίνεται η στρώση χαλικιού που έχει αφαιρεθεί στη νότια απόληξη (σχεδ. Ειρήνη Κουλογεωργίου, Erwin Bolhuis).

Εικ. 4α-δ. Κτερίσματα από τους τάφους (τα αγγεία είναι υπό συντήρηση)
(φωτ. Δώρα Κονδύλη, Βίκη Καχτίση).

ISBN 978-960-89611-6-6

ΕΛΛΟΓΟΜΗΝΟΣ